

<http://www.diva-portal.org>

This is the published version of a paper published in *Marinarkeologisk tidskrift*.

Citation for the original published paper (version of record):

Törnqvist, O. (2014)

Fula, skitiga och annorlunda: I skuggan av den stora berättelsen.

Marinarkeologisk tidskrift, (3): 17-22

Access to the published version may require subscription.

N.B. When citing this work, cite the original published paper.

Permanent link to this version:

<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:sh:diva-25888>

FULA, SKITIGA OCH ANNORLUNDA

SÄLJAKT VINTERTID ÅR 1900 VID STORA NASSA I STOCKHOLMS SKÄRGÅRD.
FOTO: OKÄND. KÄLLA: WIKIMEDIA COMMONS.

TEXT: OSCAR TÖRNQVIST

– I skuggan av
den stora berättelsen

HEM VAR SJÖFARAREN?

Inom den arkeologiska forskningen betraktas ofta skärgårdsrummet som något apart och från odlingsbygden annorlunda. Rummet exotiseras och man talar som bekant ibland om en "maritim kultur", eller "kustkultur". Ofta tar man för givet att det finns någon "sjöfarare" eller "fiskare" som bott i stugorna, seglat med skutorna och skapat det maritima kulturlandskap som kusten och öarna uppvisar som arkeologisk rekvisita.

Men är det verkligen så? Finns det en arkety-pisk fiskare eller är det så att det i verkligheten är fråga om många kollektiva identiteter i detta rum, mer komplicerade än "fiskare" eller "sjöfarare"? Att peka ut olika kollektiv eller grupper är förstås politiskt dubiöst. Men för att förstå samhällelig dynamik och mänsklig pluralitet bör trots svårigheterna och risken för kategorisering olika kollektiv uppmärksammas.

Havet är av nöden befolkat av mobila aktörer. I ett traditionellt perspektiv märks förstås genomresande, dvs. handelsmän, befraktare och sjöfolk i vid bemärkelse. Men sådana aktörer passerar inte bara förbi rummet obemärkt (en åsikt framförd i Norman 2009b, Norman & Windelhed 2009:134). Mobilt bruk skapar istället temporära etableringar i form av t.ex.

nattläger eller basläger för mobila verksamheter, där olika udda identiteter möts.

Skärgårdslandskapets utsatthet underlättar denna bildning av knutpunkter. Vid skyddade naturhamnar möttes och trängdes därför fjärrfiskare, säljägare, soldater, handelsmän osv. På sin väg mellan mer centrala platser användes naturhamnar och basläger av t.ex. sändebud, skattmasar, kapare och "resandefolk". Centralt här är att se detta rum som komplementärt till agrarbygden i att förstå t.ex. samhällelig logistik, kommunikation och kulturellt utbyte. Även om det är svårt att forskningsmässigt angripa sådana platser och hitta aktörerna genom empiriska undersökningar vilar rent principiellt en stor dold betydelse där. De mobila och temporära aktörerna, vilka följaktligen inkluderar personer av olika och främmande etnicitet, kompletterar en mer homogen kulturgeografi baserad på markhävd, ägande och bebyggelse. Här, menar jag, finns en outnyttjad motivering bakom studier av "maritima kulturlandskap".

I historisk tid då vi har textuella källor framstår det temporära rummets multietniska komplexitet. På Åland fanns under historisk tid flera olika grupper av gårdfarihandlare som kom både från väster och öster. Västerifrån kom bl.a. västgötarna eller de s.k. *knallar-*

na, vilka vandrade så långt som till Ryssland (Vallin 1935) och som kan spåras åtminstone till sen medeltid (Geijer 1873:241). Norr ifrån har helsingarna dragit land och rike runt i en medeltida småhandel (Kungl. Samfundet För Utgivande av Handskrifter Rörande Skandinavians Historia 1828b:96ff). Österifrån kom såväl finska, karelska som ryska gårdfarihandlare. Dessa kallades för *ryssgubbar* eller *påsryssar*. Handelsmän från Ryssland kallades på Åland bl.a. för *kangelgubbar*. Handelsmän och gårdfarihandlare specialiserade sig till viss del på vissa varor och kom även till största del från vissa regioner i främst Östkarelen, Archangelsk och Olonets. Det gemensamma handels-språket blev en blandning av karelska (eller ryska), finska och svenska (Storå 1984).

De ofta fattiga bönder som idkade "sverige-färder" eller handelsresor västerut ägnade sig även åt säsongsfiske vid ishavets rand när de inte handlade. Den östkarelska gårdfarihandeln var en sentida variant av den mångförgrenade handel som utgick från det rysk-karelska handelsområde som under medeltiden sträckte sig från Finska vikens innersta del och Ladoga, upp till Vita havet och Bottenvikens mellersta del. Redan på 1300-talet omtalades karelare som seglade från Bottenviken söderut till Ulfsby, Åbo och Stockholm och vidare till östersjöprovinserna. Under påföljande sekel ►

- försökte myndigheterna att med föga framgång stävja denna handel. Handelsresorna, som nyttjade vattenvägarna, kunde kombineras med annat arbete och varade ofta ett eller flera år. (*Ibid.*)

OSYNLIGA AKTÖRER

En stor del av de mobila aktörerna är även historiskt transparenta, eftersom de inte lämnade efter sig någon dokumentation. Vi har ovan kort nämnt främlingar i form av t.ex. resandefolk och fjärrfiskare. Men det har även inom den landfasta och geografiskt bundna samhällskroppen, socken- och häradskollektivet, funnits flera ”grupper” som inte framträder i någon historisk dokumentation men som uppenbart ändå har fyllt en historisk nisch. Vi talar här främst om egendomslösa och rotlösa.

Det skriftliga materialet från sen vikingatid eller medeltid är starkt tendentiöst i det att det i stort endast berör vissa befolkningsgrupper och verksamheter. Endast i undantagsfall nämns egendomslösa och rotlösa, och då främst i samband med olika brott, först dokumenterade i städernas tänkeböcker och domböcker, endast från 1700-talet i landsbygdens sockenstämmoprotokoll.

Vi har ändå en viss forskning kring socialt marginaliserade grupper att förhålla oss till så som de framstår t.ex. i det tidigaste lagmaterialet, där legoarbetare eller olika ofria eller halvfria grupper lyser igenom (Lindkvist 1979, Nevés 1974). I viss mån syns även sådana grupper i slotts- och klosterräkenskaper. För den landfasta geografins del finns det några uppteckningar kring jordlösa kringdrivare. Så omnämns t.ex. år 1336 att en grupp ”skogsbyggare” slagit sig ner i Rudaskoghæ, tillhörande Riseberga kloster, och att klostret tog på sig ”alla de pålagor och avgifter”, *obuenciones, pensiones pecuniarias annuas, et soluciones*, som dessa skogsbyggare annars hade att *de jure* utgöra till kronan (Grandinson 1935:43). Men var ser vi kustens strandsittare och utländska fiskare i arkeologisk empiri eller diskurs?

KLABBESITTARE OCH YXLÖNARE

Det har allmänt antagits att skärgårdens fiskare under postreformatorisk tid bestod av klasiska skärbönder, kärnfamiljer som ägnade sig åt ett brett spektrum av näringar på öarna där jakt, fiske och boskaphållning dominerade och även inslag av odling och handelsresor drygade ut inkomsten. Det är även denna bild som Norman (t.ex. 2006:69f) vill se för medeltid och även sen vikingatid.

I verkligheten har inte kolonisationen av skärgårdarna varit någon enkel process. Till försvinnande liten del har kust- och öbor själva ägt den mark de bröt och brukade. Merparten stod i någon form av beroendeställning till den egentliga markägaren, som till liten del var kronan, till allra största delen utgjordes av stora godsägare och det senare frälset. I synnerhet under den ”process” (om nu uttrycket tillåts) som låg till grund för den kraftiga expansionen av bebyggelsen i skärgårdarna under tidig medeltid har dessa beroendeformer varit av komplicerad och varierande art. Thomas Lindkvist (1979) visar att det existerat flera olika typer av kontrakt mellan markägare och kolonistator. Dessa kan kollektivt inte ges en beteckning som t.ex. landbor eftersom de ibland agerade legoarbetare, inhysta eller nybyggare utan besittningsrätt och med tidsbestämd vistelse på marken eller på den lilla gården.

I kustbandet finns dessutom några uppteckningar kring fattiga egendomslösa, vilka på sina håll har kallats för *strandsittare*, *strandbor*, *strandbyggare* eller *klabbesittare* (Brattö 1991, Olsson & Bergstrand 2000, Wingård 2012). Strandsittarna upptas inte i jordeböckerna, eftersom de inte erlade den ”ordinarie skatten”, den som utgick från den skattlagda jorden. Strandsittarna ägde nämligen inte den mark där de satt upp sina hus, bostäder och bodar, utan bodde på ofri grund. De skyddades bara av en ganska osäker ”sedvanerätt”. De var därför i hög grad beroende av markägarens välvilja och godtyckliga rättskipning (bland annat aga och fångsling). Betydelsemässigt kan de väl bäst likställas med backstugusittarna. Strandsittarna har alltså utgjort arbetare inom främst fiskeri och jakt och har troligtvis tillsammans med ”kustattarna” och andra marginaliserade grupper så som sockenlapparna ägnat sig åt mindre ansedda, smutsiga och tunga yrken. I det konjunkturum som skärgården bildar finns således rester av inte bara socialt marginaliserade egendomslösa, utan även rester av hur dessa grupper städslades under olika socioekonomiska cykler inom främst sjöfart, fiske och jakt.

De jordlösa och ibland även utländska befolkningsgrupperna kunde stundtals vara ganska betydande. År 1589 framgår i en jordebok att:

”I Lysekil uppgår bodarnas antal till 199. 117 av dem ägs av strandsittare, varav 11 tunnbindare, 4 skraddare, och 2 andra hantverkare. Ytterligare 68, sk köpmansbodas ägs av 34 personer,

varav 5 från vardera Flensburg och Aalborg samt 3 från Köpenhamn, de andra ägs av folk från andra danska städer, utom 6 bodar, som ägs av de bohüslanska adelsmännen Börje Green och Peder Bagge...” (Karlsson 1984)

Strandsittarna var obesuttna och deras fiskelägen ägdes av frälset eller kronan. Både strandsittarna och de utländska köpmännen och fiskarena har således del av en mycket dåligt känd historia. Vi vet dock att backstugusittare och fiskare även ingick i flottan. Från mitten av 1600-talet talar guvernören över Bohuslän, friherre Harald Stake, om att han har försökt förbättra dessa fattiga personers förhållanden så att de skall kunna ingå i kronans militära apparat både som båtsmän och skeppsbyggare;

”Kong. M:ttz och Cronones Siööfolkk och båtsmän här j landet, hafwer iagh medh inte mindre flit sökt dhesse ähren at kunne förmere, vthen med Ammiralen, som be:te folkk pläge angata, alltidh så Coopererat, at dhe, så wäll af dhets manskapet som hemman och bruk hafwe, som dhets andre, som å fiskeleijen, wedh strenderne och j andre små torp och backestufwor boandis ähre, ähr blefwedt försterkt, men hafwer och alltidh seedt dher effter, at dheres Reedare måst, effter ordningen, gifwe dhem dheres wanlige Löön och vnderhåldh, på dhets fällket kunde hålles wedh så myket bättre humör, blifwe quar j landet och färdige till Kong. M:ttz tjenst, När dhets och hafwer behöfz ...” (Stake 1850:414)

Innan dessa tidigmoderna egendomslösa inträder i historien fanns redan under sen vikingatid flera olika grupper i beroendeställning, så som trälar och huskarlar. Dessa har av allt att döma varit delaktiga i fisket (se t.ex. Egils saga). Systemet med trälar och huskarlar överlevde så länge storgodsdriften bibehölls och beskrivs t.ex. i Botvidslegenden från sent 1000- eller 1100-talet. Här har alltså arbetets geografi och arkeologi en möjlighet att belysa osynliga grupper, tidvis även problematiska grupper.

Att skärgårdarna bitvis hade problem med sådana avvikare och lösdrivare framgår av fiskestadgan stadfäst år 1450 på Huvudskär. Vi läsert t.ex. i 43 §, där det står att ”ey skola heller några drefwekarlar, löpare, eller någoen som j vppenbart rychte kommen är, fredlössa eller någen som vppenbara gerningar gjordt hafwer, ingalunda lidas på skäret, eller fiskieleet, then skall hampnafougten tagha och sända till näste ländzman och wäl förwaraas”.

► I en annan version av samma lag talas bl.a. om "lösa drängiar" och andra som "för tiufwerij, Manslagh, Hordom eller andra smeliga geningar" kommit i dåligt rykte och skulle gripas av hamnfogden (Klemming 1856:297, 303). Att det försiggick oegentligheter vid skären ser vi t.ex. i Väderskärs arkiv, där det för år 1695 antecknas en bot om 30 öre för "otidigt slagsmåhl af främmande" (Erixon 1922:82).

Den historiska domen över samhällets utstötta är här liksom ofta annars hård. Sillfiskets tillbakagång under sent 1500-tal tillskrevs bland annat det "ogudaktiga lefverne, hvilket isynnerhet de strandsittare, som der bodde, förde, med dryckenskap ... och skörlefnad, mord och mandröp och andra slagsmål, så och andra grofva laster", vilka menades ha resulterat i guds straff och fiskets förminskning (Granberg 1815:203, not).

Genom att identifiera olika livsrum, t.ex. strandsittareboställen, och kontrastera den materiella kulturen där mot övriga torp- och gårdslägen, kan dessa obesuttna personers vardag bättre tecknas. Härigenom kan arbetsfolkets livsrytm, deras tidsgeografi, bättre förstås. Den tidigaste bosättningen i skärgårdarna bör undersökas tillsammans med de s.k. *tomtningarna*, enkla bodgrunder av sten, för att bättre förstå de egendomslösa omständigheter.

DEN ANDRA: KVINNAN OCH HAVET

Den gängse bilden av fiskarena är strängt manlig. Hav, sjöfart, sjökrig, upptäckter och även fiske har alltid förknippats med en manlig sfär och manliga aktörer (Jesch 2001). I senare tids historiebildning har denna bild accentuerats (Ransley 2005). I allt väsentligt är den exotisering av den hårdföre fiskaren eller manlige, tatuerade matrosen en sen historisk skapelse som till övervägande del härrör från 1800-talet och bl.a. kommer sig av en ökad omfattning av en transatlantisk sjöfart. Det har på senare tid uppmärksammats att den klichéartade bilden av historisk sjöfart lider av denna bakprojektion av en manlig sfär (Kaijser 2005). I verkligheten har framförallt den folkliga sjöfarten varit starkt influerad av kvinnliga aktörer (Kirby & Hinkkanen 2000:186ff, 231ff, Mosseby 2009). Detta är även märkbart i det tidig-medeltida lagmaterialet från Norge. I lag- och sagamaterialet framgår att kvinnor, förutom arbete vid sjöbodarna, var delaktiga i fisket, om än i liten utsträckning (Jochens 1995:118ff). Begränsningen synes främst ha att göra med bristande fysisk förmåga. Oftast är det dock strandbundna kvinnor vi möter i materialet.

Under medeltiden vet vi t.ex. att sill rensades av kvinnor vid fiskelägren (de s.k. *gællekonerne*), varefter fisken packades av kvinnor (de s.k. *læggekonerne*) som även hade ansvar för fiskens kvalitet (Jahnke 2009:165).

Så långt källorna tar oss framstår en bild av allmogens vattenburna liv där skärbönderna, till övervägande delen män, fiskade och skötte långväga transporter medan kvinnor och barn rörde sig i skärgårdsrummet genom att främst plocka ägg, hantera sjöfågel, rensa fisk och nät. Kvinnor har ibland stått för den större delen av produktionen av fisknät (Bochove 2009:225f). Kvinnor kunde och var i synnerhet i männens frånvaro även tvungna att både ro och segla. Regionala skillnader fanns dock. I vissa områden tog flickorna anställning som pigor, i andra kunde de ha maritima sysslor, t.o.m. grovarbeten, som exempelvis insamling av sten längs stränderna som användes för gatubeläggning. I vissa regioner och tider har kvinnor även varit delaktiga i själva fisket. Under medeltiden arbetade de även som fiskmånglerskor och transporterade färsk fisk till hoven i Holland (Deligne 2009). Vanligtvis hade dock kvinnor, i första hand ogifta sådana, en roll på stranden, inte i båten. Arbete med att rensa fisk, agna långrev eller rensa nät kunde ibland föras på säsongsbasis långt från hemmet. Här skall kvinnornas roller i kustbandet ses som komplementära och nödvändiga (om komplementära roller under tidig medeltid se även Kyhlberg 2012:159ff). Mycket av den klara könsuppdelningen vi finner i historieskrivningen är dels idealiseringar, dels en produkt av att framförallt äldre tiders historieskrivning behandlade de mer välbärgade samhällsgrupperna, där könsrollerna var tydligt markerade. I den folkliga kulturen var situationen förstås en helt annan.

Mycket av den uppdelning i genderroller som vi trots allt kan skönja, framförallt från senare tid, har att göra med att både fiske och seglation förde bort vissa familjemedlemmar under ibland flera månader i sträck, merendels som marmånaderna. Kvinnorna som stannade kvar tog då hand om gården och boskapen, medan männen skötte den mer riskabla seglationen och fisket. Därför var det framförallt ogifta kvinnor som längs Sveriges och Finlands kuster kunde ta aktiv del i både fisket och bonde-seglationen. I början av 1800-talet var en fjärdedel av bönderna som befraktade Stockholm kvinnor. Även när männen var på sjön hade kvinnor ofta att ro och segla med framförallt boskap mellan öarna för bete och mjölkning.

Fäbodväsendet som bedrevs på öarna var oftast en kvinnlig syssla (Toivanen 2005).

Margaretha Rosén urskiljer tre typer av fiskarfamiljer på Hasslö i Blekinge strax innan det moderna samhällets intåg. Den första är fiskarbondens familj, där jordbruk och boskapskötsel kombineras med fiske. Sådana familjer idkade förrådshushållning och familjestrukturen var patriarkalisk. Den andra kännetecknar de hushåll där man specialiserade sig på fiske. Där involverades även kvinnan i detta, främst då i transport och försäljning. Rosén tycks mena att kvinnans ställning i familjen här var starkare. Den tredje familjetypen var den yngsta, där kvinnan var hemmafru eller hade ett helt annat arbete utanför hemmet. Familjen var dock ekonomiskt lika viktig som tidigare, främst genom att dess samlade ekonomi låg som säkerhet för båtens ekonomi (Rosén 1987). Hon visar även hur kvinnorna arbetade inom fisket, bl.a. genom att hantera fångsten, att binda och underhålla garnen, att segla eller ro med fångsten till fastlandet sant att sälja fisken. (*Ibid.*) Där fiskarena hade permanenta boplatser på öarna hittar vi även kvinnliga krögare och pigor (Erixon 1922:82).

I viss mån, i alla fall i sen tid, har äkta makar och t.o.m. hela familjer seglat ihop. Kvinnornas roll vid kolonisation och migration har dock inte uppmärksammats. Här måste poängteras att det är lika vanligt med kvinnliga skandinaviska gravar i vikingatidens Ryssland som manliga (Jesch 1991:35f). Minst 19% av de skandinaviska gravar i vilka vikter har påträffats har tolkats som kvinnogravar (Mosseby 2009). Är det så att kvinnorna under vikingatid, precis som i senare tid, har varit delaktiga i familjernas småskaliga fiske och handel med maritima produkter, även i främmande land? Skötte kvinnorna handelsbodas och fiskständer när männen fiskade och reste?

Den nordiska skärbondeformen av arbetsdelning kan framförallt i en säljgärkontext ha tett sig om en binär uppdelning av män som for på säljakt och kvinnor som tog hand om gården, något som har fått flera personer att spekulera om att Adam av Bremens "amazoner" och den tidigaste historiens "kväner" var en beteckning på områden säsongvis tömda på män, dvs. "kvinnoland" (Rathje 2001). Tar man dock in hela den nordiska folkliga kulturen ser vi att historien är komplicerad, fragmenterad och temporalt och kulturellt betingad. Det finns alltså bland de seglande och roende fäbodmadamerna ringa belägg ►

► för Westerdahls (2012b:216ff, 2005d, 2007) uppdelning av något generellt manligt och kvinnligt på havet som skulle kunna resultera i några binära oppositioner inom en seg ”kognitiv struktur”. En sådan uppdelning, kognitiv struktur, mytologiskt komplex eller liknande måste förstas motiveras och exemplifieras utifrån ett aktörsperspektiv i ett visst samhälleligt sammanhang.

Från senare tid vet vi även att hela familjer flyttade ut till de mer välutrustade fjärrfiskelägren (Holmqvist 1996). Bonden som for till skäret kunde ta med sig både döttrar och pigor (exempel i Barthel & Svensson 1996). Det finns ingenting som tyder på att t.ex. de mer komplicerade fiskelägena, ”tomtningslokalerna” längs norrlandskusten eller på västkusten inte skulle ha bebotts av en fullvärdig kustbefolkning, inklusive barn och husdjur. Här kan studiet av olika näringar i skärgårdsrummet hjälpa till att förstå även kvinnornas och hela familjernas livssituation i den av män annars så dominerade maritima sfären.

FRÄMLINGAR, SKOJARE OCH PYTTAR

För kustens och öarnas del finns en hel del mytbildning kring avvikande identiteter. Redan den romerske geografen Pomponius Mela beskrev att det i skandinaviska vatten fanns ett folk som kallades Eneans (från Eonæ, ”äggätare”), vilka levde uteslutande på sjöfågelägg och havregrot. Greken Philemon upprepar denna historia. Möjligtvis är det samma folk som hos Tacitus heter ”Aviones” (jfr ”Ouwa”, ö). I Widsith heter de ”eowe” eller ”eowen”. Caesar hade hört eller läst om folk som levde på fågelägg och fisk på öarna vid Rhens mynning, men han kan ha fått informationen från grekiska källor (Nansen 1911:92ff).

Dessa anekdoter, fyllda med falsarier, skrönor och missuppfattningar, illustrerar trots allt det som i kustsamisk, kvänsk och finsk kontext har kommit att bli en knäckfråga; vi vet mycket lite om vilka som bebodde kusterna och hur de samlevde med mer agrart präglade bygder (se t.ex. Rathje 2001, Tuovinen 2002, Tuovinen 2011, Ramqvist 2012). Helt klar är att man utifrån det arkeologiska materialet bör utgå från olika maritima inriktade regionala identiteter.

Två återkommande bidragande faktorer bakom denna annorlundahet hos kustens befolkning är dels det maritima näringsfånget, dels det faktum att rummet till stor del nyttjas säsongsvist, temporärt eller av mobila aktörer. I historisk tid har olika befolkningar i stora

skaror flyttat över Östersjön. I vissa fall skedde detta i samband med krig (Aminoff-Winberg 2007), ibland vid större arbetskraftsmigrationer (Tarkiainen 1990). Svensksbygder i Estlands kustzon under vikingatid och medeltid har uppmärksamats (Markus 2004, Hillerdal 2009). Främlingars etablering i svenska skärgårdar är mindre undersökt. Vi vet dock från senare tid att en viss del av de som immigrerade från Finland och Åland i historisk tid blev fiskare i mellansveriges skärgårdar (Barthel & Svensson 1996:75). Otaliga är de fjärrfiskare som huserade här och handlade, främst på Stockholm (Hedenstierna 1949:240). I den äldsta skattlängden från Huvudskär som är från år 1570 upptas uteslutande fiskare från östra Åland och vid ”Lilla Svenska Höögöön” låg samtidigt nio ålänningar (Jansson 1962:10f). Vid norrlandsfisket låg samtidigt även ryssar och normän (Geijer 1832:329f). I skärgårdarna finns även många platsnamn som knyter an till en finsk brukarkrets, namn av typen ”Finnhamn” eller liknande. Gränsen mellan inflyttad främling och mobil aktör kan vara svår att dra.

Mycket litet finns skrivet om dessa mobila identiteter. Deras historia är därför dunkel. Så är även resandefolkens, ”tattarnas”, (se t.ex. Matz 1975:133ff), fjärrfiskarnas och säljägarnas historia. Vem känner t.ex. till att vi i nordiska vatten har haft ett rörligt kollektiv som kallades ”kusttattare” eller ”båttattare”? Detta kollektiv delade upp kusterna och skärgårdarna sinsemellan och erbjöd över relingen skärgårdsbefolkningen sina varor och tjänster (Hazell 2009). Att det är frågan om ett kollektiv kan vi härleda från språket, som till vissa delar avvek från svenskan och norskan (Lando 2010a:578). Kusttattarna, som i Norge också kallades *skøyere*, ”skojare”, hade sin kända huvudsakliga utbredning i Bohuslän och längs Norges västkust men fanns även längs östersjökusten. Från Norge vet vi att fisket tidvis och ställvis kunde förknippas med ”tattarnas” socialt stigmatiserade sysslor. I en översikt över ”tattarplågan” i mitten av 1800-talet menas att tattarna eller skojarna hade att nedlåta sig till ovärdiga sysslor så som att ”flaa selvdøde creature, rense skorstone eller – thy det ansees ogsaa i mange af vore landdistrikter som en uvaerdig naeringvei – drive paa fiskeri i elvene” (Sundt 1850:13). Här finns en historia där det i samhället har funnits lågt ansedda kringresande, gårdfarihandlare, hantverkare och daglönare inom fisket och stenindustrin i skärgårdarna som vi vagt kan spåra sedan 1200-talet där termen ”finne” synes vara en frekvent

benämning. Studier har visat hur grupper av utstötta skapas bl.a. i tider då markägande koncentreras till några få händer och i tider då religiös och kulturell konservatism förskjuter avvikare som utmanar normerna (Svensson 1993). Deras arkeologi är utforskad.

Det finns dock konkreta möjligheter att utföra en sådan arkeologi. Här måste de folkliga historierna om ”småfolket” på Malmön i Bohuslän (Matz 1975:57–63) tas som ett mycket illustrativt exempel. Johan Fredrik Nyström beskriver i *Handbok i Sveriges geografi* denna ”ras” som ”Malmö-barnen”, eller ”Malmö-pyttarna”, en småväxt och i vår tid utdöd sådan (Nyström 1895:317). Samma beskrivning ges i Nordisk familjebok, band 17.

Prästen, bohuskännaren och författaren Axel Emanuel Holmberg beskriver dessa människor i sitt verk ”Nordbor under hednatiden” (1852). Han hade år 1840 besökt ett antal hus håll med en utdöende stam som hade ”polarfolkets huvudskål”, ett ”obehagligt ansikte” och ett ”gnällande uttal”. Holmberg skriver att pyttarna själva berättat för honom att de kommit drivande till Malmön på ett isflak från Jylland i Danmark. Han skriver vidare att pyttarna inte har någon större intellektuell kapacitet, att de hade ”högst svaga själsförmögenheter”, var ”enfaldiga” och ”folkskygga”. De har utstått ett ständigt gyckel av övriga bohuslänningar, och de vågade sig sällan över till fastlandet. Då pyttarna ogärna gifte in sig i andra släkter kan man även misstänka att inavel skulle förekomma. Det finns också historier eller sägner som berättar att pyttarna skulle varit en kvarlevande grupp av de första människorna som invandrade till Norden, och då ha ett direkt släktskap till samerna. (Holmberg 1852:9–12, även Hofberg 1872:212f)

Mytbildningen kring dessa främmande fåglar tog sig stundom bisarra uttryck. Ingen mindre än Evert Taube säger sig lustigt nog ha hört att de skulle härstamma från skeppsbrutna kineser. Andra har fört fram tanken på att de skulle härstamma från forntida slavhandel. En mer trolig förklaring är att de skulle härstamma från ”vinddrivna fiskelappar” (Matz 1975:59), synbarligen alltså en sydlig förlängning av den kustsamiska kultur som diskuteras för Norges del av bl.a. Bjørnar Olsen (2000), en inte helt otrolig förklaring med tanke på deras fysiska attribut, hur överdrivet och nedsättande talet än gick. ►

► Vid arbetet med denna artikel upptäcktes det att beteckningen pyttar kan kopplas etymologisk till ordet *pyta*. *Pyta*, som betyder ”krypa inom skotthåll”, kommer ursprungligen av finskans *pyytää*, ’fånga, bedriva jakt eller fiske’ (varvid man i säljakten menar det svåra krypandet mot en säl som skall skjutas). Termen har historiskt sett varit mycket utbredd i hela Bottenviken, Kvarken och Bottenhavet (Korhonen 1989). I Finska skärgården betydde på jägarspråket att *pyta* eller *pyytää* att ”skrida” eller åka skidor efter sälarna (Nordlund 1866:85).

Detta resonemang förefaller koppla pyttarna till finnar. Men kan en sådan koppling göras? Bohuslän hörde under vikingatid och tidig medeltid till den norska provinsen Viken, vilken lydde under Borgartinget. I Borgartingslagen finns stränga klausuler mot att nyttja finnar eller fara till finnmarken för olika typer av magi, t.ex. att *fara a Finnmarkr at spyria spadom* (Mckinnell 2005:99, Nansen 1911:206). Under senmedeltid och tidig modern tid finns många exempel i Stockholms dom- och tänkeböcker på att finnar förknippades med magi och straffades för häxeri (Lamberg 2007). Enligt Zachrisson m.fl. fanns samer (historiskt kallade ”finnar”) i skogarna långt ner i Värmland under vikingatid. Under medeltid är finnarna talrika i alla skandinaviska utmarker som bl.a. jägare och fiskare. I Norsk historieskrivning finns finnar eller kväner i kustbandet ända ner på Læsø i Kattegatt (Geijer 1873:84), där enligt sagan den finsk-kvänske kungasonen Hler tog ön i besittning (Heikkilä 2012). Talar sagan sant och malmöpyttarnas förmenta ursprung i Jylland egentligen var Læsø? Denna ö ligger ju precis utanför Jylland.

Johan Pettersson har noterat att ”stenkretsarna” (tomtningarna) i Bohuslän, inklusive malmöpyttarnas egen Malmö, genomgående ligger avsides historiska fiskelägen (Pettersson 1995:77) och anser tesen om fiskelägestomtingar vara direkt oriktig. Är det då en slump att dessa stenkretslokaler mer liknar nordskandinaviska cirkulära säljägartomtingar än rektangulära fiskarstugor? Var pyttarna helt enkelt en till Malmö immigrerad finsk säljägarsläkt, en parallell till inlandets svedjefinnar?

En intressant och känd reseberättelse från medeltiden är venetianaren Pietro Quirinis beskrivning av sina resor och vedermödor i Skandinavien. Pietro Quirini var en adelsman, köpman och sjökaptan från Venedig, vars far-

tyg under en resa från Kreta till Belgien förliste på Nordsjön den 17 december 1431. En livbåt drev 20 dygn på havet innan den landade på Sandøya vid Røst i Lofoten i norra Norge den 5 januari 1432. Efter ytterligare 29 dygn blev italienarna funna och räddade.

De till livet räddade italienarna dröjde ett tag hos en enkel fiskarfamilj på en ö vid Sydnorges kust. Quirini beskriver här denna familj och detta folks livsomständigheter som tämligen olik någon annan kultur han tidigare stiftat bekantskap med (Kerr 1811:49off). Han beskriver även deras runda bostäder med centralhärd och hål i taket, uppenbarligen en form av de avrundade tomtningar med centralhärd som vi finner runt om i nordskandinaviskt område, både i Norge och Sverige. I hans beskrivning av fiskarfamiliens gästfrihet påminns man även om samernas gästfrihet, där familjefaderns erbjudande att låta främlingar eller handelsmän sova med sin dotter är ett gemensamt drag (Pinkerton 1810:165f).

Exemplet med malmöpyttarna visar att det finns en potential till att skissera olika avvikande grupper, hybridisering, kulturell komplexitet och fragmentering om man utgår från skärgårdens speciella livsrum. Kanske säljägarpyttarna var en spillra av kvänerna och deras medeltida historia finns bland tomtninggrunderna på Malmö. I så fall skulle denna ö med sina tomtningar lämpa sig för att vidareutveckla synen på kulturell hybridisering i kustbandet i linje med Marte Spangens (2004) resonemang som bygger på att man under sen järnålder och medeltid hade ganska lokala kulturer längs Norges kuster, hybridiseringar mellan samisk och norrön kultur.

Här har vi kommit ganska långt från att betrakta kusten och skärgården som bärare av en speciell ”maritim kultur” med några ”fiskare” eller något ”sjöfolk”. Kulturen sitter inte landskapet utan i människan. Människan bär på sin egen kultur. Det är vår uppgift som areologer, och vår utmaning som forskare, att hitta mänsklighetens hela mångfald i detta svårtydda, föränderliga transitorum. ■

OSCAR TÖRNQVIST

Doktorand i arkeologi vid Södertörns högskola.

oscar.tornqvist@sh.se

REFENSER

Aminoff-Winberg, J. 2007. *På flykt i eget land: internflyktingar i Sverige under stora nordiska kriget*. Diss., Åbo Akademis förlag, Åbo.

Barthel, S. & Svensson, R. 1996. *Gillöga : en utskär-gård / i ord av Sven Barthel och bild av Roland Svensson*. Albert Bonniers förlag, Stockholm.

Bochove, C. van 2009. The ‘Golden Mountain’: An Economic Analysis of Holland’s Early Modern Herring Fisheries. In: Sicking, L. & Abreu-Ferreira, D. (eds.) *Beyond the Catch. Fisheries of the North Atlantic, the North Sea and the Baltic, 900–1850*. Brill, Leiden & Boston, pp. 209–243.

Brattö, O. 1991. Strandsittarna i Bohuslän under 1600-talet. *Vikarvet* 1990/1991 35, 27–44.

Deligne, C. 2009. Carp In The City : Fish-Farming Ponds And Urban Dynamics In Brabant And Hainaut, c. 1100–1500. In: Sicking, L. & Abreu-Ferreira, D. (eds.) *Beyond the Catch. Fisheries of the North Atlantic, the North Sea and the Baltic, 900–1850*. Brill, Leiden & Boston, pp. 209–243.

Erixon, S. 1918. Bebyggelseundersökningar. *Fataburen* 1918, Nordiska museet, pp. 21–57.

Erixon, S. 1922. Ett skärlag och dess arkiv. *Fataburen* 1920, Nordiska museet, pp. 71–177.

Frykman, J. 1977. *Tjurkö: en stenhuggarö*. Blekinge musei- och hembygdsförbund, Karlskrona.

Geijer, E. G. 1832. *Svenska folkets historia. D. 1, Till Gustaf Vasa*. N. M. Lindh, Örebro.

Geijer, E. G. 1873. *Erik Gustaf Geijers Samlade skrifter. D. 5*. Norstedt, Stockholm.

Granberg, P. A. 1815. *Staden Göteborgs historia och beskrifning. 2. Elméns och Granbergs tryckeri*, Stockholm.

Grandinson, K. G. (ed.) 1935. *Närkes medeltida urkunder. 1, Riseberga kloster*, Stockholm: Stiftelsen Saxons närkesarkiv.

Hazell, B. 2009. *Resandefolket: från tattare till traveller*. Ordfront, Stockholm.

Hedenstierna, B. 1949. *Stockholms skärgård: kultur-geografiska undersökningar i Värmdö gamla skeppslag*. Diss., Geografiska institutet, Stockholms högskola, Stockholm.

Heikkilä, M. 2012. Kaleva and his Sons from Kalanti – On the Etymology of Certain Names in Finnic Mythology. *SKY Journal of Linguistics* 25 (2012), 93–123.

Hillerdal, C. 2009. *People in between: ethnicity and material identity, a new approach to deconstructed concepts*. Diss., Uppsala universitet, Uppsala.

Hofberg, H. 1872. *Genom Sveriges bygder: skildringar af vårt land och folk*. Bohlin, Örebro.

Holmberg, A. E. 1852. *Nordbon under hednatiden, vol 1*. Bergelin, Stockholm.

Holmqvist, M. 1996. Fiskelägen i Medelpad och Ångermanland. *Bottnisk kontakt VIII : maritim-historisk konferens, Piteå museum, 9-11 februari 1996 : Huvudtema: Fiske*, 57–59.

Jahnke, C. 2009. The Medieval Herring Fishery in the Western Baltic. In: Sicking, L. & Abreu-Ferreira, D. (eds.) *Beyond the Catch. Fisheries of the North Atlantic, the North Sea and the Baltic, 900–1850*. Brill, Leiden & Boston, pp. 209–243.

- reira, D. (eds.) *Beyond the Catch. Fisheries of the North Atlantic, the North Sea and the Baltic, 900-1850*. Brill, Leiden & Boston, pp. 157-186.
- Jansson, E. A. 1962. *Singö : en roslagssockens historia*. Förf. förl., Bromma.
- Jesch, J. 1991. *Women in the Viking age*. Woodbridge, Boydell.
- Jesch, J. 2001. *Ships and Men in the Late Viking Age: The Vocabulary of Runic Inscriptions and Skaldic Verse*. The Boydell Press, Woodbridge.
- Jochens, J. 1995. *Women in Old Norse society*. Cornell Univ. Press, Ithaca, N.Y.
- Kajiser, I. 2005. *Kvinnliga sjömän - finns dom?: en samtidsdokumentation*. Statens maritima museer, Stockholm.
- Karlsson, K.-A. 1984. *Den förändrade kulturminnesvärden: exemplifierad av stadsdelen Gamlestan i Lysekil.*, Bebyggelseantikvarisk avdelning, Göteborgs univ., Göteborg.
- Kerr, R. 1811. *A general history and collection of voyages and travels, arranged in systematic order*, Vol 1., George Ramsay & Co, Edinburgh.
- Kirby, D. & Hinkkanen, M.-L. 2000. *The Baltic and the North Seas*. Routledge, London and New York.
- Klemming, G. E. (ed.) 1856. *Skrå-ordningar*, Stockholm: Norstedt.
- Korhonen, O. 1989. Ålderdomliga drag i sentida salfångst och några samiska sältermer. *Bottnisk kontakt IV : maritimhistorisk konferens, Skellefteå museum 5-7 februari*.
- Kungl. Samfundet För Utgivande av Handskrifter Rörande Skandinaviens Historia 1828. *Handlingar rörande Skandinaviens historia*. D. 14, Nya handlingar rörande Skandinaviens historia, 4. Stockholm.
- Kyhlberg, O. 2012. *Den långa järnåldern: sociala strategier, normer, traditioner*. Department of Archaeology and Ancient History, Uppsala University, Uppsala.
- Lamberg, M. 2007. Ethnic Imagery and Social Boundaries in Early Modern Urban Communities: The Case of Finns in Swedish Towns, c. 1450-1650. In: Lamberg, M. (ed.) *Shaping Ethnic Identities*. East-West Books, Helsinki, pp. 200-240.
- Lando, S. 2010. *Europas tungomål*, del I. Nomen, Visby.
- Lindkvist, T. 1979. *Landborna i Norden under äldre medeltid*. Diss., Uppsala Universitet, Uppsala.
- Markus, F. 2004. *Living on another shore: early Scandinavian settlement on the North-Western Estonian coast*. Diss., Uppsala universitet.
- Matz, E. 1975. *Sällsamheter i Bohuslän och Dalsland*. Rabén & Sjögren i samarbete med Sv. turistfören, Stockholm.
- Mckinnell, J. 2005. *Meeting the other in Norse myth and legend*. D.S. Brewer, Woodbridge.
- Mosseby, J. 2009. *Kvinnan och havet*. D-uppsats, Fakultetsnämnden för humaniora och samhällsvetenskap, Institutionen för kulturvetenskaper, Linnéuniversitetet, Kalmar.
- Nansen, F. 1911. *In northern mists: Arctic exploration in early times*. Vol. 1. Frederick A. Stokes Company, New York.
- Nevés, C. 1974. *Trälarna i landskapslagarnas samhälle: Danmark och Sverige*. Diss., Uppsala universitet, Uppsala.
- Nordlund, B. F. 1866. *Beskrifning öfver Nerpes socken*. *Suomi*, Kirjoituksia isän-maallisista aineista, toimittanut Suomalaisen kirjallisuuden Seura. Helsingfors, pp. 1-143.
- Norman, P. 2006. Bebyggelseutveckling i östra Södermanland under sen järnålder och medeltid. In: Lilja, S. (ed.) *Människan anpassaren - människan överskridaren*. Inst. för Arkeologi, Södertörns högskola, Huddinge, pp. 47-94.
- Norman, P. 2009. Outer Archipelago Fishing as a Resource in the Societies of the Late Iron Age and Middle Ages. *Estonian Journal of Archaeology* 13:2, 132-150.
- Norman, P. & Windelhed, B. 2009. Tidiga lokalsamhällen på Djurö i Stockholms södra skärgård ca 800-1700. En projektidé. In: Schoerner, K. (ed.) *Skärgård och örlag: nedslag i Stockholms skärgårds tidiga historia*. Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, Stockholm, pp. 29-40.
- Nyström, J. F. 1895. *Handbok i Sveriges geografi*. Almqvist & Wiksell, Uppsala.
- Olsen, B. 2000. Belligerent chieftains and oppressed hunters?: changing conceptions of inter-ethnic relationships in northern Norway during the iron age and early medieval period. In: Appelt, M., Berglund, J. & Gulløv, H. C. (eds.) *Identities and cultural contacts in the Arctic*. Danish National Museum, Copenhagen, pp.
- Olsson, A. & Bergstrand, T. 2000. *Vad vet vi om skärgårdens fornlämningar under vatten?*, Rapport 2000:29. Bohusläns museum, Uddevalla.
- Pettersson, J. 1995. *Anonyma fiskeläger : märkliga kulturminnen i Bohusläns skärgård*. J. Pettersson, Stockevik.
- Pinkerton, J. 1810. *A general collection of the best and most interesting voyages and travels in all parts of the world; many of which are now first transl. into English : Digested on a new plan. Illustr. with plates*. Philadelphia.
- Ramqvist, P. H. 2012. Norrländska samspel under järnåldern. In: Hemmendorff, O. (ed.) *Människor i vikingatidens Mittnorden : föredrag vid de mitt-nordiska arkeologidagarna i Östersund 2010*. Jamtli Förlag, Östersund, pp. 32-53.
- Ransley, J. 2005. Boats are for boys: queering maritime archaeology. *World Archaeology* 37:4, 621-629.
- Rathje, L. 2001. *Amasonen och jägaren: kön/genderkonstruktioner i norr*. Diss., Umeå universitet, Umeå.
- Rosén, M. 1987. *Hasslöborna: en livsform i förändring*. Diss., Lunds universitet, Lund.
- Spangen, M. 2004. The Coast as a Meeting Place for Beliefs and Traditions - Silver Hoards in North Norway around 1000 A.D. In: Beck, A. (ed.) *Kystkultur. Aktuell arkeologi i Norden*. Fællesnordisk Råd for Arkæologistuderende, København, pp. 85-93.
- Stake, H. 1850. *Guvernören öfver Bohus Län, Friherre Harald Stakes berättelse för åren 1661 och 1662. Landshöfdinge-berättelser från sjuttonde århundradet*. Söderbergska boktryckeriet, Stockholm.
- Storå, N. 1984. Från Östkarelen till Åland: gårdfarihandel och kulturkontakt. *Bottnisk kontakt II : maritimhistorisk konferens, Ålands landskapsstyrelse, museibyran, 3-5 februari 1984 : Huvudtema: Handel och handelsvägar*, 31-35.
- Sundt, E. 1850. *Beretning om Fante- eller Landstrygerfolket i Norge : bidrag till Kundskab om de laveste Samfundsforholde*. Christiania.
- Svensson, B. 1993. *Bortom all ära och redlighet: taternas spel med rättvisan*. Lunds universitet, Lund.
- Tarkiainen, K. 1990. *Finnarnas historia i Sverige 1*. Finska historiska samfundet, Helsingfors.
- Toivanen, P. 2005. Fäbodliv i Larsmo skärgård. In: Westerlund, K. (ed.) *Maritimhistorisk konferens: Bottnisk kontakt XII: Forum Marinum i Åbo 6-8 februari 2004*. Sjöhistoriska institutet vid Åbo akademi, Åbo, pp. 191-209.
- Tuovinen, T. 2002. *The burial cairns and the landscape in the archipelago of Åboland, sw finland, in the bronze age and the iron age*. Diss., Department of Art Studies and Anthropology, University of Oulu, Oulu.
- Tuovinen, T. 2011. The Finnish Archipelago Coast from AD 500 to 1550 – a Zone of Interaction. *Maritime landscape in change : archaeological, historical, palaeoecological and geological studies on Western Uusimaa*. The Finnish Antiquarian Society, Helsinki, pp. 10-60.
- Vallin, I. 1935. Västgötaknallar och västgötatyger: något om innehållet i knallarnas påsar. *Fataburen* 1935, 141-158.
- Westerdahl, C. 2005. Seal on Land, Elk at Sea: Notes on and Applications of the Ritual Landscape at the Seaboard. *The International Journal of Nautical Archaeology* (2005) 34:1, 2-23.
- Westerdahl, C. 2007. Bonden, Kråkan och Jungfrun. Fragment av en maritim kosmologi? *Oknytt nr 1-2:2007*, Johan Nordlander-sällskapet, Umeå, pp. 9-33.
- Westerdahl, C. 2012. The Ritual Landscape of the Seaboard in Historical Times. *Deutsches Schiffahrtsarchiv* 34, 259-370.
- Wingård, C. 2012. Från strandsittarna till nu. *Fjällbackabladet* 112, 22-25. ■

Låt naturen gå i arv.

www.naturskyddsforeningen.se/testamente

PG 90 1909-2. Tel 08-702 65 00

Naturskyddsforeningen